

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра «Історія та українознавство»

М.Ф. Дмитроченко, В.М. Щербак

**УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1939-1945)**

*Конспект лекції
з дисципліни
„ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”*

Харків 2008

Дмитроченко М.Ф., Щербак В.М. Україна в роки другої світової війни (1939-1945): Конспект лекції. – Харків: УкрДАЗТ, 2008. – 33 с.

Автори тексту лекції, спираючись на новітні публікації, висвітлюють події, явища та факти Другої світової війни, чимало з яких не знайшли правдивого відображення в радянській історіографії, відтворюють з точки зору сьогодення діяльність осіб, які відіграли помітну роль у долі українського народу.

Бібліогр.: 15 назв.

Конспект лекції розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Історія та українознавство» 16 квітня 2007 р., протокол № 9.

Рецензент

доц. В.М. Петрушов

ВСТУП

Друга світова війна – одна з найтрагічніших подій в історії людства. Вона розпочалась 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу, а закінчилась капітуляцією Японії – союзниці Німеччини – 2 вересня 1945 р. У війну було втягнуто 61 державу, де проживало 80% всього людства. Воєнні дії велися на території 40 держав за участю понад 110 млн осіб. В Другій світовій війні Україна зазнала найбільших втрат. Матеріальні збитки, завдані їй, становили 285 млрд крб у довоєнному обчисленні. Без житла залишилося майже 10 млн осіб. На фронтах війни загинуло 3 млн українців. Ще більшими були жертви мирного населення. Загалом, у роки війни загинув кожний шостий українець. Більше 2 млн осіб було вивезено в Німеччину, 3,5 млн – евакуйовані. Війна обійшлася Україні 14-мільйонними демографічними втратами.

Історична доля розпорядилася так, що українцям довелося воювати у складі різних армій по обидва боки лінії фронту, позбавлені своєї державності, вони залишалися об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

План

1 Національно-визвольний рух в Західній Україні між Першою і Другою світовими війнами.

2 Українське питання у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни.

3 Україна в першому етапі Другої світової війни.

4 ОУН і фашистська Німеччина. "Новий порядок" в Україні. Рух опору фашистському режиму.

5 Звільнення Червоною Армією України від німецько-фашистських загарбників.

6 Уроки війни та перемоги.

1 Національно-визвольний рух в Західній Україні між Першою і Другою світовими війнами

Перш ніж почати розгляд подій, пов'язаних безпосередньо з другою світовою війною, необхідно зупинитися на національно-визвольному русі в Західній Україні в період між Першою і Другою світовими війнами, який в певній мірі позначився на політиці радянського уряду в роки боротьби проти фашистської агресії.

В XIX ст. націоналістично настроєна українська інтелігенція сповідувала ліберальні чи соціалістичні ідеї. Навіть пізніше (в 1917-1920 рр.), коли мова йшла про будівництво національної державності, багато українських політиків відстоювали демократичні та соціалістичні принципи. Однак у 20-х роках у середовищі української молоді, як і в деяких європейських народів, зародилася крайня форма націоналізму, яку назвали «інтегральним націоналізмом». В Україні інтегральний націоналізм виник під впливом поразок в ході створення самостійної держави в 1917-1920 рр. Український націоналізм був спробою пояснити, чому втрачено українську державність і що належить зробити для її відновлення.

Будучи переконаними в тому, що соціалістичні і демократичні підходи сприяють міжпартійній ворожнечі, неефективному керівництву, розходженню в цілях, що врешті-решт призводить до поразки, молоді ветерани війни за незалежність відкинули стару соціалістичну ідеологію, властиву Центральній Раді. Вони закликали до виховання українця нового типу, беззастережно відданого нації та справі незалежної державності. Найбільш яскраво висловив ці погляди Дмитро Донцов – емігрант із Східної України, колишній соціаліст, який став головним ідеологом українського інтегрального націоналізму. Він стверджував, що нація – це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежності держави.

Інтегральний націоналізм сповідував колективізм, що ставив націю над індивідом. Поряд з цим він закликав своїх прибічників бути "сильними особистостями", які ні перед чим не спинились би для досягнення тих чи інших цілей. Одна із цих цілей – змусити народ діяти як єдине ціле, а не як різні партії, класи чи регіональні групи. Інтегральні націоналісти закликали

"пробиватися у всі царини народного життя, у всі його закутки, у всі установи, товариства, групи, в кожне місто і село, в кожную родину". Переконані, що знають єдиний шлях досягнення національної незалежності, інтегральні націоналісти були готові воювати з кожним, хто стане їм на заваді.

Донцов та його прихильники не мали чіткого уявлення про тип суспільства, яке вони хотіли б побудувати після здобуття незалежності. Вони вказували лише на те, що суспільство в основному буде аграрним і спиратиметься на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. На їх думку, політична система майбутньої незалежної держави має засновуватись на владі однієї націоналістичної партії, основу якої складуть випробувані "борці" й "кращі люди". На чолі руху повинен стояти верховний керівник, або вождь, який мав би необмежену владу.

Таким чином, суть інтегрального націоналізму полягає в тому, що його діячі в інтересах створення української незалежної держави прагнули, по-перше, об'єднати (інтегрувати) в єдине ціле всі класи і соціальні групи населення, по-друге, поєднати в своїй практичній діяльності елементи тоталітаризму в різних формах, в тому числі і в формі більшовизму та фашизму (одна правляча партія, вождь, сувора дисципліна тощо).

Ще до того як була остаточно сформульована ідеологія інтегрального націоналізму, в Галичині й особливо серед емігрантів у Чехословаччині виникли окремі групи майбутніх учасників руху. В 1920 році невелика група офіцерів підпільно заснувала у Празі Українську військову організацію (УВО), що прагнула продовжувати збройну боротьбу проти польської окупації. Згодом її командиром було обрано полковника Євгена Коновальця – галичанина, який очолював загони січових стрільців у східних українських арміях, видатного діяча у боротьбі за незалежність. Є. Коновалець став незаперечним лідером інтегральних націоналістів у міжвоєнний період.

Переслідування польської поліції змусили Є. Коновальця й велику частину проводу втекти з Галичини й заснувати штаб-квартиру за кордоном. У 1929 р. представники УВО та студентських груп заснували у Відні Організацію українських націоналістів (ОУН). Більшу частину її членів складала галицька

молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Є.Коновалець та його соратники. Роль, яку бралась виконувати ОУН, була набагато ширшою від завдань УВО. Як і її попередниця, ОУН лишалася "підпільною партією". Вона дотримувалась військових засад керівництва, конспіративних методів, суворої дисципліни й проводила кампанію політичного терору проти польської держави та її представників.

Проте ОУН також прагнула очолити широкий революційний рух за досягнення цілей інтегральних націоналістів. Українці, що чинили перешкоди її планам, як і польські урядовці, опинилися під загрозою терористичних нападів. Одразу ж ОУН залучила на свій бік велику частину університетських студентів та учнів вищих гімназій Східної Галичини. Майже в кожному університеті й у кожній середній школі в Польщі та за кордоном, де вчилися українці, були осередки ОУН. Напередодні Другої світової війни в них налічувалось до 20 тис. осіб.

Протягом 30-х років ОУН продовжувала "війну" з польським режимом, здійснюючи напади на урядові установи та поштові контори, щоб здобути кошти для своєї діяльності, організовуючи вбивства польських чиновників. Але ОУН не вважала насильство й терор за самоціль, її члени були переконані, що революційними засобами ведуть національно-визвольну боротьбу. Безпосередня мета такої тактики полягала в тому, щоб переконати українців у можливості опору й тримати українське суспільство в стані "постійного революційного бродіння".

З плином часу в ОУН виник конфлікт: керівництву ОУН, що знаходилось за кордоном (Євген Коновалець, Дмитро Андрієвський, Омелян Сенік та ін.), важко було на відстані контролювати своїх підлеглих. Не відкидаючи насильства, Є. Коновалець та його штаб, однак, більше зусиль зосереджували на тому, щоб добитися допомоги чужоземних країн, особливо Німеччини. Підлеглий їм галицький крайовий провід, до якого входили Степан Бандера, Микола Лебідь, Ярослав Стецько, Іван Климів, Микола Климишин і Роман Шухевич, навпаки, тримався тактики революційних дій. Більшості з цих діячів ледве виповнилося 20 років. Відносна поміркованість і спокійніший стиль життя їхніх старших товаришів за кордоном викликали у них презирство.

В травні 1938 р. за особистим замовленням Сталіна радянський агент П.Судоплатов вбив Є.Коновальця в ресторані "Аїланта" у м. Роттердам за допомогою вибухівки, яка була вмонтована в коробці від шоколадних цукерок. Ця втрата була дошкульним ударом для руху інтегральних націоналістів.

З початком Другої світової війни суперечки в ОУН загострилися. Після вбивства Є.Коновальця його наступником бачили його близького соратника Андрія Мельника. Молоді радикали зі свого боку доводили, що для керівництва ОУН у тяжкі часи, що наближалися, більше підходить їх діяльний і вольовий товариш Степан Бандера, нещодавно звільнений з польської в'язниці. У серпні 1939 р. в Римі суперники Бандери скликали конференцію, на якій офіційно проголосили Андрія Мельника вождем ОУН. У відповідь на це 10 лютого 1940 р. Степан Бандера зібрав конференцію в Кракові, на якій його фракція відкинула рішення Римської конференції. Не в змозі досягти компромісу, кожне угруповання оголосило себе єдиним законним проводом ОУН.

Ті, що стали на бік С.Бандери, а це була молодіжна більшість організації, стали називатися ОУН-Б, або ОУН-Р (революційна), чи просто бандерівцями. Прибічників А.Мельника, а це були помірковані інтегральні націоналісти, називали ОУН-М, або мельниківцями. Ворожнеча між двома фракціями сягала такої гостроти, що вони часто-густо боролися одна проти одної з неменшою жорстокістю, ніж з ворогами української незалежності.

Запеклі чвари між бандерівцями й мельниківцями завдали шкоди всьому рухові українського інтегрального націоналізму й послабили його моральний авторитет.

2 Українське питання у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни чітко визначилися три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання. Перша група – СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина. Це країни, до складу яких входили українські землі. Їх основна мета – втримати вже підвладні землі і приєднати нові. Друга група –

Англія, Франція, США – країни, які своїм втручанням у вирішення українського питання задовольняли свої геополітичні інтереси. Третя група – Німеччина, що претендувала на українські землі, і Угорщина, котра претендувала на Закарпатську Україну. Отже, все залежало від балансу інтересів насамперед великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання стала Німеччина. Уже в червні 1933 р. на Міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлерівцям України для раціональнішого використання цієї родючої території. У 1936 р., виступаючи у Нюрнберзі на з'їзді нацистської партії, Гітлер заявив: якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то "кожна німецька господарка відчула б, наскільки їй життя стало легшим".

Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, зіштовхнути нацизм з більшовизмом, уряди Англії та Франції пішли на Мюнхенську змову (29 – 30 вересня 1938 р.), що поклала початок руйнації чехословацької держави. Чехословацька проблема у цей період стала центральною в європейській політиці, а питання про подальшу долю Закарпатської України – однією з головних складових частин цієї проблеми.

Крім Німеччини, свою зацікавленість у подальшій долі Закарпатської України енергійно демонстрували Угорщина та Польща. Польща підтримувала угорські загарбницькі плани, сподіваючись на те, що, коли буде встановлено спільний угорсько-польський кордон у Карпатах, вона матиме змогу створити під власним керівництвом блок малих і середніх держав між Балтійським і Чорним морями і, таким чином, стати важливим суб'єктом європейської політики.

Намагаючись хоч якось врятувати єдність республіки після приголомшуючого мюнхенського удару, чехословацький уряд при вичікувальній позиції німецької дипломатії пішов на поступки у питанні словацької та української автономії. Ввечері 10 жовтня було повідомлено, що Чехословаччина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. Наступного дня уряд Праги офіційно надав автономію і визнав

автономний уряд Карпатської України, яка назавжди позбулася назви "Підкарпатської Рутенії". Прем'єр-міністром став голова Автономно-землеробського союзу А. Бродій, а до складу уряду увійшли Е. Бачинський, С. Фенцик, А. Волошин, Ю. Ревайза, І. П'ещак.

З проголошенням автономії Карпатської України Гітлер використовує українське питання як засіб тиску і шантажу у відносинах не тільки з противниками, а й із потенційними союзниками. У цей період в Німеччині вивчається питання про створення "Великої України".

Однак про нацистські плани щодо України більше говорили на Заході, ніж у самій Німеччині, ніби вказуючи напрямок основного удару. Протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. в англійській і французькій пресі з'явилося безліч статей і дописів на українські теми. Характерно, що західна преса подала "українські плани" Німеччини як вирішену справу. За цих обставин позиція Гітлера була надзвичайно обережною. Зваживши всі "за" і "проти", він обрав роль арбітра у вирішенні долі українських земель, що належали Чехословаччині. 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна мусила віддати Угорщині 1856 кв. км своєї території з населенням 180 тис. жителів, куди входили два найбільші міста: столиця Ужгород і Мукачів. Це рішення було своєрідним авансом Угорщині, яку Німеччина намагалася перетворити на свого сателіта. Водночас, зберігши Карпатську Україну, Гітлер залишив у своєму активі серйозні засоби тиску не тільки на Угорщину, а й на Польщу та СРСР, за рахунок територій яких могла з часом бути створена "Велика Україна". Таким чином, зосередження уваги на питанні про "Велику Україну" було відволікаючим тактичним маневром для прикриття інших планів.

Така політика вимагала зміцнення позицій Німеччини на Закарпатті. Ще 26 жовтня 1938 р. за рекомендацією Берліна уряд Чехословаччини усунув з посади прем'єр-міністра Бродія, який виступав за приєднання Закарпаття до Угорщини. У Хусті, куди було перенесено столицю, засновується німецьке консульство. На Закарпатті було розгорнуто діяльність "Німецької партії", організовано "Німецько-українське культурне товариство".

Посилюються економічні зв'язки: 7 грудня 1938 р. підписано німецько-карпатоукраїнську угоду, за якою уряд Волошина зобов'язувався поставляти Німеччині дерево, молочні продукти, шкіру, хутра, вовну та вина. У цей час підписується угода і з німецьким товариством з експлуатації корисних копалин, згідно з якою карпатоукраїнський уряд фактично передавав Німеччині права на розвідування й експлуатацію надр Закарпаття.

В останні місяці 1938 р. Гітлер від тактики "зацікавленого нейтралітету" активно переходить до певного зближення і демонстративної підтримки Карпатської України. Ці кроки не лишилися непоміченими не тільки на Заході, а й на Сході. Очевидно, з огляду на перспективність українських планів, на Закарпатті активізує свою діяльність навіть японська дипломатія. Уряд Японії вирішує заснувати на Закарпатті консульство, що свідчить про досить серйозне сприйняття світовим співтовариством намірів Гітлера створити "Велику Україну" як антирадянську силу.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України. У них взяли участь 92,5% населення, з 92,4% якого проголосували за Українське національне об'єднання (УНО), очолюване А. Волошиним. Ще у вересні 1938 р. в Ужгороді було створено Українську національну оборону, яка після Віденського арбітражу була реорганізована у "Карпатську Січ", очолювану Д. Климпушем. Січові гарнізони було створено в Королевім, Ірвоші, Торуні, Ставковому, Перечині. Проте, незважаючи на існування таких атрибутів влади як сейм і армія, державність Карпатської України була нежиттєздатною, бо вона спиралася не на власну міць, а на нетривний баланс політичних сил у Європі.

Отже, через низку обставин "українське питання" напередодні Другої світової війни займало одне з центральних місць у міжнародній політиці. На жаль, український народ не міг самостійно вирішити свої проблеми.

3 Україна в першому етапі Другої світової війни

Друга світова війна назрівала протягом багатьох років. Причини її були складними й різкими. Найважливіша з них – загострення суперечностей між капіталістичними державами,

зокрема Німеччиною, Італією і Японією, з одного боку, і США, Англією та Францією – з іншого. Почалася гостра боротьба за світове панування. Тому, незважаючи на глибокі суперечності, що розділяли капіталістичні держави і соціалістичну країну СРСР, війна почалася не між ними, а в середині капіталістичного світу.

Період, що увійшов в історію людства як Друга світова війна, охоплює шість років – з вересня 1939 р. до вересня 1945 р. Стосовно України цю війну можна поділити на два виразних періоди. Перший розпочався 1 вересня 1939 р., коли фашисти напали на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її східні території. Основна риса цього періоду, що стосувався лише західноукраїнських земель, полягала в переході Західної України під владу насамперед Радянського Союзу. Другий період, про який мова буде йти пізніше, почався з нападом фашистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. й тривав до осені 1944 р., коли німецькі війська були вигнані з України. Протягом цього часу вся Україна була поневолена нацистами.

В розв'язанні Другої світової війни певну роль відіграла Мюнхенська угода. Підписавши 30 вересня 1938 р. Мюнхенський пакт, західні держави (Англія, Франція) намагалися утихомирити Гітлера, дозволивши йому розчленувати Чехословаччину й Закарпаття. Але цей пакт лише розпалив у нацистів апетит до подальших територіальних загарбань.

Розв'язанню Другої світової війни сприяли німецько-радянські договори. 23 серпня 1939 р. Ріббентроп і Молотов підписали німецько-радянський пакт про ненапад й додатковий секретний протокол. Цей протокол визначив зони впливу двох держав у Східній Європі в разі "територіальних і політичних змін". Німеччина відмовлялася від будь-якого впливу на Фінляндію і Балтійські держави, а східні території Польської держави по лінії Нарва-Вісла-Сян на прохання Москви мали бути зайняті Радянським Союзом.

За цими домовленостями, існування яких Радянський Союз протягом піввіку категорично заперечував, Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР трохи не до кордонів 1913 р. Саме територіальний виграш, розподіл сфер впливу, поширення сталінської диктатури на нові території і були основною метою

радянсько-німецького пакту. І менш за все Сталін з Молотовим переслідували мету відвернення війни – тоді Німеччина ще не була готовою до нападу на СРСР.

Безпосереднім результатом пакту "Ріббентроп-Молотов" був початок 1 вересня 1939 р. агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так вибухнула Друга світова війна.

Поспішаючи оволодіти своєю частиною гинучої польської держави, 17 вересня 1939 р. радянські війська вступили у Східну Польщу і зайняли майже всі землі, населені українцями та білорусами. За чотири тижні Польська держава перестала існувати. З радянського боку було оголошено, що Червона Армія прийшла як "прапороносець високих гуманістичних принципів", щоб допомогти пригнобленим меншинам і насамперед "братам" – українцям та білорусам.

28 вересня 1939 р. радянсько-німецький військово-політичний союз, скріплений сумісними бойовими діями проти майже беззахисної Польщі, був підтверджений новим договором – про дружбу і кордон. Протягом 50 років самий факт укладення такого договору між "першою в світі країною перемігшого соціалізму" – Радянським Союзом, і "ворогом усього миролюбного людства" – нацистською Німеччиною, як і його зміст, становив одну з найбільших державних таємниць в СРСР.

Новий договір СРСР з Німеччиною, уточнюючи розмежувальну лінію між цими державами по території Польщі, формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Крім того, цей договір створював умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, територій, населених переважно українцями. Після пред'явлення ультиматуму про повернення цих земель Румунія у червні 1940 року задовольнила радянську вимогу.

Таким чином, до УРСР було приєднано понад 7 млн мешканців Західної України.

Чимало політичних заходів Радянського Союзу принесли західним українцям конкретні покращення. Було багато зроблено для українізації та зміцнення системи освіти. До середини 1940 р. кількість початкових шкіл в Західній Україні досягла близько 6900, із них 6000 українських. Українська мова стала мовою

викладання у перейменованому на честь Івана Франка Львівському університеті, який до цього був осередком польської культури.

Поліпшилося медичне обслуговування населення. Були націоналізовані промислові й торговельні підприємства, що раніше контролювалися переважно поляками та євреями. Найпопулярнішим заходом стала експропріація радянською владою польських землевласників і обіцянка перерозподілити між селянами їхні землі.

Але поряд з цими реформами Радянський Союз почали демонтувати створені західними українцями політичні, соціально-економічні та культурні структури. Незабаром, після встановлення Радянської влади в Західній Україні, НКВС заарештував і депортував на Схід українських політичних лідерів. Були змушені розпуститися Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО) – найбільша українська політична партія – та інші партії. Ліквідувалося багато кооперативів, а інші реорганізовувалися на радянський зразок. Припинили свою діяльність читальні та бібліотеки товариства "Просвіта". Залишилася лише одна політична організація – підпільна мережа ОУН.

Підтримували Радянську владу насамперед місцеві комуністи. Проте незабаром у радянському режимі розчарувалося й багато місцевих комуністів, особливо коли деяких із них було заарештовано й страчено за підозрою в троцькізмі.

З плином часу почали виявлятися й недоліки перших радянських реформ. Було заявлено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і віддані найбіднішим селянам, тепер підлягають колективізації; близько 13% і справді було колективізовано (до нападу Німеччини на Радянський Союз). Після цього багато селян відвернулося від нової влади. Радянська влада заборонила викладання релігії в школі, конфіскувала церковні землі та посилила антирелігійну пропаганду.

Навесні 1940 р. розпочалися широкомасштабні репресії – як проти українців, так і проти поляків. Тисячі уявних "ворогів народу" без суду чи навіть формального звинувачення були заарештовані, їх заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру й Казахстану для невідільницької праці в страхітливих

умовах. Перша хвиля депортованих складалася з провідних польських, українських та єврейських політичних діячів, промисловців, землевласників, торгівців, чиновників, юристів, відставних офіцерів та священиків. Пізніше арешт загрожував кожному, хто ототожнювався з українським націоналізмом.

З осені 1939 р. до осені 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства, навіть без письмового звинувачення близько 10% населення. Всього вислано 312 тис. сімей або 1173 тис. осіб.

У країні була сила, що за будь-яких обставин залишилася непримиренною щодо радянізації та комуністів, як прийшлих, так і місцевих – Організація українських націоналістів. Вона чинила опір новій владі та її представникам, вважаючи їх окупаційним режимом. Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових. НКВС обрушив на оунівців жорстокі репресії. В січні 1941 р. у Львові відбувся закритий процес над 59 членами ОУН, серед яких були студенти, учні шкіл. Частину підсудних було покарано на смерть, частину засуджено до тривалих строків ув'язнення.

Слід підкреслити, що у надзвичайно складній і суперечливій обстановці, що склалася в кінці 30-х на початку 40-х рр. у західному регіоні республіки, далеко не всі змогли зрозуміти історичне значення возз'єднання його земель в єдиній державі. І хоча приєднання західної частини українських земель до Великої України в рамках Радянського Союзу було здійснено в певній мірі насильницькими методами, ця подія об'єктивно мала вирішальне значення у формуванні соборної України.

Як уже зазначалось, переважна більшість західних українців потрапила на період 1939-1941 рр. під радянську владу. Деяка їх частина опинилася під німецькою окупацією. Близько 550 тис. українців Лемківщини та Холмщини, що на східних окраїнах Польщі, ввійшли до німецької окупаційної зони. Мешканці цих регіонів були найвідсталішими серед усіх українців в економічному, культурному й політичному відношеннях. Лемківський та Холмський регіони входили до складу Генерального губернаторства, як тоді називалася ця частина окупованої німцями Польщі. Генерал-губернатор Ганс Франк

одержав спеціальний наказ Гітлера вважати цю територію німецькою колонією й надати її населенню лише мінімальні права.

Частина українського населення перебувала під угорською окупацією. Після того як у березні 1939 р. угорська армія захопила Карпатську Україну, що належала Чехословаччині, Закарпаття увійшло до складу Угорщини й протягом всієї війни залишалося однією з її частин. Майже одразу мадяри розпочали наступ на українофілів. Сотні їх було розстріляно, тисячі заарештовано, близько 30 тис. емігрувало до сусідньої Галичини (де більшовики, в свою чергу, багатьох з них депортували до Сибіру). Було заборонено всі українські видання та організації. Угорська влада не тільки гнобила українців політично, а й призвела до занепаду освіти й посилення економічної експлуатації краю.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина напала на СРСР. Розпочалася війна титанічних масштабів і небаченої жорстокості. Вздовж лінії фронту, що простяглася більш як на 3 тис. км від Білого моря на півночі до Чорного моря на півдні, 5,5-мільйонні війська Німеччини та її союзників (Італії, Фінляндії, Румунії та Угорщини) атакували радянські з'єднання, які налічували 2 млн 900 тис. чоловік. Через прорахунки вищого політичного й військового керівництва країни вони змушені були відступити.

Група німецьких армій "Південь" під командуванням фельдмаршала Карла фон Рундштедта мала захопити Україну. І саме в Україні німці здобули ряд перших перемог, головна серед них – розгром значних радянських сил в районі Києва і захоплення 650 тис. полонених.

За чотири місяці війни німці захопили майже всю Україну. До грудня 1941 р. вони контролювали близько 80 млн чоловік, або 42% населення Радянського Союзу, й велику частину економічного потенціалу, а також захопили 3,8 млн радянських військових у полон. Поспішний відступ Червоної Армії мав трагічні наслідки для тисяч політичних в'язнів, польських полонених. Так, органи НКВС вчинили масові вбивства у Львові, Самборі, Станіславі та інших містах. Були розстріляні полонені польські офіцери.

Переборюючи початкове безладдя, радянська влада почала організовувати більш упорядкований відступ. Здійснювалась тактика "спаленої землі", що, за словами Сталіна, мала "зробити нестерпним життя в тилу ворога".

У відповідності до цієї тактики усі промислові підприємства, якими могли б скористатися німці, підлягали знищенню.

Керівництво СРСР прийняло рішення про масову евакуацію за Урал та до Середньої Азії військових заводів, кваліфікованої робочої сили та визначних учених-спеціалістів. Ця масова евакуація промислових підприємств і населення значно посилила здатність Радянського Союзу продовжувати війну.

Місцем перебування Українського Радянського уряду стала столиця Башкирської автономної республіки – м. Уфа.

4 ОУН і фашистська Німеччина. "Новий порядок" в Україні. Рух опору фашистському режиму

Оунівці вітали агресію Німеччини проти Радянського Союзу, розглядаючи її як можливість створення незалежної української держави. Проте цілі Німеччини і ОУН були далеко не спільними. Німці намагалися використати ОУН як диверсійну силу для створення хаосу в радянському тилу. Що стосується інтегральних націоналістів, то вони, розчаровані політикою Гітлера щодо Карпатської України, не хотіли бути зняряддям для Берліна. Вони поставили собі за мету скористатися війною й поширити по всій Україні власний вплив.

У стосунках між ОУН та фашистською Німеччиною були й інші складності. Справа в тому, що серед німців існувала розбіжність поглядів на ОУН. Абвер (військова розвідка) на чолі з адміралом Вільгельмом Канарісом виступав за співпрацю з націоналістами. А нацистський партійний апарат на чолі з Мартіном Борманом відмовлявся розглядати ОУН як серйозний політичний фактор. До того ж німці, які хотіли співробітничати з націоналістами, стали перед проблемою: яку фракцію підтримувати – відносно поміркованих, але слабких мельниківців (ОУН-М) чи більш діяльних, чисельних, але непокірних прибічників Бандери (ОУН-Б).

У результаті співробітництва між німцями та ОУН незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії був створений "Легіон українських націоналістів". Він був сформований переважно з пробандерівськи настроєних українців і налічував близько 600 солдатів. У складі легіону було два підрозділи під назвами "Нахтігаль" (соловейко) та "Роланд" (на честь середньовічного пруського рицаря, що відзначився в боях). Німці планували використати ці підрозділи у диверсійних цілях, але ОУН-Б сподівалася, що вони стануть основою майбутньої української армії.

Уже в перші дні німецької окупації України конфлікт між інтересами інтегральних націоналістів і німців вийшов на передній план. ОУН-Б при підтримці "Нахтігаль", яким командував Р. Шухевич, вирішила без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. відновлення у щойно захопленому Львові української держави. Головою уряду України було обрано близького соратника С. Бандери Ярослава Стецька. Через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Бандера й Стецько пробули в концтаборі до вересня 1944 р. А два брати Бандери – Олекса і Василь – у вересні 1942 р. були побиті німцями до смерті в таборі Аушвіц.

Продовжуючи свою політику ставити німців перед здійсненими фактами, обидві фракції ОУН запланували (знову без їх згоди) організувати й контролювати місцеву адміністрацію в новозавойованих регіонах України. Для цього вони зібрали близько 2 тис. чоловік, переважно з членів ОУН-Б, й розділили їх на похідні групи, давши їм настанову йти вглиб України слідом за наступаючими німецькими військами. Ці групи повинні були виявляти в кожному населеному пункті національно-свідомих українців, створюючи навколо них місцеву адміністрацію.

Восени 1941 р. члени ОУН-М, які щойно влаштувалися в Києві, виступили з ініціативою створення (в основному із східних українців) Української Національної Ради, сподіваючись, що вона стане центральним урядовим органом України. Органи цієї Національної ради з'являлися у Харкові та Дніпропетровську. Але це суперечило планам нацистів. Роздратована тим, що інтегральні націоналісти не зробили належних висновків із

придушення спроби ОУН-Б встановити 30 червня 1941 р. свій уряд у Львові, нацистська адміністрація вирішила повторити цей урок ще з більшою жорстокістю.

У вересні 1941 р. підрозділи СС заарештували й стратили багатьох членів похідних груп ОУН-Б. 17 жовтня у Харкові німецька поліція виявила підпільну друкарню ОУН Бандери. У момент втручання поліції зав'язалася інтенсивна перестрілка. Було схоплено одинадцять активістів ОУН, а також вилучено важливі документи.

Через два місяці гестапо перейшло в наступ на ОУН-М, зосередивши удар на її впливовій київській групі. Було розстріляно понад 40 провідних членів ОУН-М, у тому числі поетесу Олену Телігу, закрито популярну газету "Українське слово".

Згодом нацистська влада стратила українського мера Києва професора Володимира Багалія й вигнала з органів управління, поліції та преси національно-свідомих українців.

На підставі донесень агентів та перехоплених документів німці переконалися в тому, що бандерівці готують збройне повстання. У зв'язку з цим служба безпеки Рейхскомісаріату України (вона знаходилась у Києві) віддала наказ у листопаді 1941 р. арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери. Ось текст цього наказу: "Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені".

Саме так фашисти безпощадно розправлялися з тими, хто докладав зусиль для створення незалежної української держави.

З усіх східних територій, захоплених Третім рейхом, найважливішою була Україна. Вирішуючи, як розпорядитися її багатствами, фашистське керівництво розглядало два основних варіанти. Перший був пов'язаний з нацистським ідеологом Альфредом Розенбергом. Його суть: здобути підтримку українців проти Москви, надати їм власну державу, яка б перебувала під опікою Німеччини. Другий варіант, до якого схилилася більшість нацистської верхівки, передбачав встановлення для України статусу колонії. Згідно з расовою теорією фашистів, усі слов'яни

були людьми другого сорту і їхня роль зводилась до того, щоб служити німецькій расі. Гітлер і більшість його сподвижників по партії вважали Україну об'єктом німецької колоніальної експансії, а українців – майбутніми рабами німецьких колоністів.

Рейхкомісаром України Гітлер призначив Еріха Коха – адміністратора, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. У серпні 1941 р. Гітлер, повністю нехтуючи окремими адміністративними одиницями, найбільшу з них під назвою рейхскомісаріата України, що охоплювала Правобережжя і більшу частину Лівобережжя, передав до рук Коха. Останній відмовився встановити свою резиденцію у традиційному центрі України Києві й натомість вибрав невелике провінційне на той час місто Рівне. Замість того, щоб приєднати Галичину до решти України, німці перетворили її на один із районів Генерального губернаторства Польщі. Це викликало глибоке обурення українського населення краю. Буковина й частина Південно-Західної України, включаючи Одесу, були передані союзникові Німеччини Румунії й стали називатися Трансністрією. Нарешті, наближені до лінії фронту східні землі залишилися під юрисдикцією німецької армії. В Україну було відряджено велику кількість німецьких чиновників на всі важливі адміністративні посади, такі як сільський староста, мер невеликого міста чи поліцай.

Про характер нацистського режиму свідчить ставлення його адміністрації до євреїв і військовополонених. Гітлерівці утворили в Україні 50 гетто й понад 180 великих концентраційних таборів. Тільки за кілька місяців окупації нацисти, й насамперед винищувальні групи СС, замордували приблизно 850 тис. євреїв. У Києві за якихось два дні у Бабиному Яру було вбито близько 33 тис. чоловік.

Страшною трагедією часів окупації стало винищення мирного населення в Дробицькому Яру в Харкові, де, за останніми даними, у грудні 1941 р. фашисти закатували понад 30 тис. євреїв, українців, росіян та представників інших національностей. Усього за роки окупації в Україні загинуло 3,9 млн цивільних людей.

Нелюдським було ставлення нацистів до радянських військовополонених. Фашисти позганяли полонених в табори, оточені колючим дротом, де вони без даху над головою вмирали від холоду, голоду та хвороб. Як наслідок, до кінця війни з 5,8 млн радянських полонених, що потрапили до рук німців, загинуло близько 3,3 млн, із них майже 1,3 млн – в Україні.

Економічна політика Коха полягала в тому, щоб найефективніше експлуатувати сільське господарство України. Колгоспи (під іншою назвою) зберегли – так зручніше було викачувати сільськогосподарські продукти. Селянам зменшили прибутки й зажадали, щоб вони працювали з світанку до пізнього вечора. Внаслідок цього 85% усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій вивозилося з України.

Незадоволення окупаційним режимом посилювалось, коли гітлерівці вирішили використати Україну не лише як головного постачальника продуктів, а й як джерело примусової праці на підприємствах і в сільському господарстві Німеччини. З цією метою проводились масові облави, в ході яких хапали українську молодь на базарах, при виході з кінотеатрів чи церков, щоб відправити до Німеччини. Всього з України до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн чоловік, у тому числі юнаків і дівчат. Десятки тисяч із них загинули.

Безпрецедентна жорстокість нового режиму виявилась також у ставленні до міського населення та інтелігенції. За розпорядженням Коха різко зменшилось надходження продуктів харчування в міста. Справа в тому, що в майбутньому німці планували перетворити Україну в повністю аграрну країну. В результаті голод в містах став звичайним явищем, а тому городяни перебиралися в село. Харків, наприклад, втратив багато жителів. За роки війни для роботи в Німеччині було вивезено 120 тис. мешканців, 30 тис. розстріляно й 80 тис. померли від голоду. Шеф СС Генріх Гімлер запропонував знищити більшу частину української інтелігенції. Кох вважав, що трьох класів початкової школи для українців більш ніж достатньо. Він почав згортати систему медичного обслуговування, щоб підірвати, так би мовити, "біологічні сили українців". Для підкреслення вищості німців і расової неповноцінності українців було запроваджено

крамниці, ресторани, місця в трамваях тощо, призначені виключно для німців.

В одній із листівок ОУН Бандери говорилося: "Нові окупанти України, німецькі імперіалісти продовжують більшовицькі методи знищення. Нищівна колоніальна експлуатація населення України, грабежі, шибениці, арешти, страти, приниження людської гідності, моральний розклад, вивіз людей у Німеччину на вірну смерть і, нарешті, використання більшовицьких методів знищення за допомогою голоду – ось такі благодіяння принесли німці поневоленому народу".

Порівняно з німецькою, румунська окупація Південно-Західної України (Трансністрії) була ліберальнішою. Румуни стримувалися від застосування широкого політичного терору й дозволяли вільно торгувати. Але вони енергійно придушували всякі прояви українського націоналізму, забороняли українські публікації.

Взаємовідносини між населенням Західної України й німцями склалися неоднозначно. У Західній Європі, де відданість своїй державі була чимось само собою зрозумілим і де єдиним ворогом були нацисти, співробітництво з німцями вважалось зрадництвом (до речі, як і в Східній Україні, де народ майже чверть століття виховувався в дусі соціалізму). В Західній Україні багатьом було не зрозуміло, хто більший ворог: сталінська система, яка принесла стільки страждань, чи нацистський порядок, що запанував тепер. Деякі українські лідери вирішили стати на бік Німеччини (незважаючи на антипатію до неї), аби тільки протистояти Радянському Союзу.

На індивідуальному рівні, як уже зазначалось, співробітництво з німцями, звичайно, зводилось до участі в органах місцевої влади чи контрольованої фашистами допоміжної поліції. Найпомітнішим випадком співробітництва українців Західної України з гітлерівським режимом стало створення з ініціативи мельниківців добровільної дивізії СС "Галичина". С. Бандера був проти створення такої дивізії. Він вважав, що "українська кров може бути пролита тільки за українську державу і в лавах української армії".

За вказівкою Гітлера усе вище командування дивізії складалося з німців, а сама вона, щоб не дратувати Гітлера, називалася не українською, а галицькою. Дивізія нараховувала 13 тис. чоловік. Крім бійців галицької дивізії, в гітлерівській армії служили й інші українці. Серед майже мільйона колишніх радянських громадян, які носили в 1944 р. німецьку форму, було близько 220 тис. українців. Слід зазначити, що майже 2 млн українців воювали на радянському боці, а багато перебувало у польській, румунській, угорській, чеській, американській та канадській арміях. "Така була доля народу без держави", – зазначає історик О. Субтельний.

Незабаром після приходу німців в Україні виник підпільний рух. Це була реакція на політику окупаційної влади. В Україні діяли підпільні організаційні мережі більшовиків, ОУН і, на північному заході, поляків. Кожна з них мала власні партизанські сили. Вони поповнювалися членами компартії, комсомолу, колишніми червоноармійцями, українськими націоналістами, втікачами-остарбайтерами тощо. У зв'язку з тим що значна частина України є степом і тому непридатна для партизанської війни, партизани в основному діяли в північно-західній частині країни – в лісах Волині, болотах Полісся та Карпатах.

Для керівництва партизанським рухом при Ставці Верховного Головнокомандування Червоної Армії в травні 1942 р. було організовано Центральний штаб партизанського руху. Штаби для керівництва партизанським рухом були створені в республіках та областях, окупованих ворогом. Український республіканський штаб очолив генерал НКВС Тимофій Строкач.

Партизани завдавали ворогу відчутних втрат. Вони руйнували комунікації противника, висаджували у повітря залізничні магістралі, мости, пускали під укіс ешелони, знищували ворожі гарнізони в містах та селах. Партизани звільняли від німецько-фашистських окупантів цілі райони й відновлювали там Радянську владу. Взаємодіючи з Червоною Армією, партизани надавали їй велику підтримку під час здійснення бойових операцій.

Однією з найяскравіших сторінок в історії партизанської боротьби в Україні стали рейди в тилу ворога партизанських з'єднань С. Ковпака, А. Федорова, М. Наумова, О. Сабурова, П. Вершигори.

Складовою частиною руху опору в тилу фашистів стали дії комуністичного підпілля. В Україні було створено 23 підпільних обкоми КП(б)У, 9 підпільних обкоми комсомолу, які організовували диверсії, проводили розвідувальні операції. Для підпільної роботи на окупованій території України було залишено більше 40 тис. комуністів.

Усього протягом війни партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. У період 1941-1945 рр. у партизанських загонах і підпіллі налічувалося майже 180 тис. осіб, 30% із них загинули.

Перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі та Волині. Восени 1942 р. ОУН-Б вирішила сформувати великі партизанські сили, які могли б стати основою майбутньої регулярної української армії, котра знадобиться, коли закінчиться нацистсько-радянська війна. До цього кроку спонукало й те, що з посиленням німецьких репресій проти місцевого населення селяни вимагали, щоб ОУН вжила заходів для їх захисту. Для об'єднання всіх націоналістичних загонів ОУН-Б включила до своїх формувань підрозділи Боровця та ОУН-М. Так була утворена Українська повстанська армія (УПА) в жовтні 1942 р. Основною метою УПА була боротьба за незалежну соборну Україну. Головнокомандувачем цієї армії було призначено члена проводу ОУН-Б, високопоставленого українського офіцера з щойно розформованого загону "Нахтігаль" Романа Шухевича. Генерал Шухевич присвоїв собі прізвище "Чупринка" від прізвища Грицька Чупринки, поета і керівника українських повстанців, якого більшовики розстріляли ще у 1921 р.

УПА швидко розрослась у велику, добре організовану партизанську армію, яка встановила контроль над значними територіями Волині, Полісся, а згодом і Галичини.

Чисельність УПА наприкінці 1943 – початку 1944 р. (в апогеї її сили) досягала, за даними українських емігрантів, близько 100 тис., за іншими даними – 30-40 тис. бійців.

Виконуючи настанови центрального проводу ОУН-Б, УПА з кінця 1943 р. зосередилась на збройній протидії Червоній Армії та радянським партизанам. За даними НКВС УРСР, за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р., було проведено 26 685 бойових операцій проти ОУН-УПА (втім багато з них безрезультатно). У свою чергу повстанці здійснили 6 148 операцій. У березні 1944 р. повстанці УПА розстріляли відомого радянського розвідника М.І. Кузнецова, звинувативши його в провокаторських діях. Замахи на вищих німецьких чиновників він здійснював у Львові, Рівному аби спровокувати німецькі репресії проти українських націоналістичних кіл. Після кожного замаху він залишав "докази", які кидали підозру на українських націоналістів. Так, тільки після замаху на заступника губернатора Галичини Отто Бауера німці розстріляли 2 тис. заложників, повісили кілька сот українських політв'язнів.

Весною 1944 р. УПА розбила поблизу Рівного автоколонну штабу командуючого Першим Українським фронтом Червоної Армії генерала М. Ватутіна. Він був тяжко поранений і помер. Радянське командування для боротьби з УПА розпочало регулярні воєнні операції на західній території Полісся й Волині, а пізніше – й на всій території Західної України, і вело цю боротьбу аж до 1953 р.

Треба зазначити, що УПА виступила не лише проти нацистів і більшовиків, а й вступила в жорстокий конфлікт з поляками. Українські націоналісти були сповнені рішучості вигнати поляків (багато з них були поселенцями міжвоєнного періоду) з територій, де українці становили більшість. У свою чергу польська підпільна націоналістична армія – Армія Крайова (АК) – не менш рішуче прагнула зберегти контроль над землями, що раніше входили до складу Польської держави. Результатом цього стала кривава боротьба між цими силами за територію та за зведення давніх рахунків. Нині, за інших історичних обставин, з приводу оцінки цих подій досягнуто взаємного порозуміння.

5 Звільнення Червоною Армією України від німецько-фашистських загарбників

Восени 1941 р. Червона Армія розгромила німецько-фашистські війська під Москвою. Це була перша значна поразка Німеччини в Другій світовій війні. В результаті цієї битви остаточно було ліквідовано гітлерівський план «Блискавичної війни» і назавжди поховано міф про непереможність німецької армії. Взимку 1942-1943 рр. Червона Армія під Сталінградом одержала історичну перемогу. Дві кращі німецькі армії перестали існувати. Після закінчення битви було поховано понад 147 тис. убитих німецьких солдатів та офіцерів, а 91 тис. солдатів, понад 2,5 тис. офіцерів, 24 генерали на чолі з генерал-фельдмаршалом Паулюсем було взято в полон. Перемога на Волзі стала вирішальною для корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни й всієї Другої світової війни на користь держав антигітлерівської коаліції.

Початок визволення України було покладено взимку 1942-1943 рр. Перші населені пункти Донбасу були визволені вже у грудні 1942 року воїнами Першої гвардійської армії під командуванням генерала В. Кузнецова. Першим із обласних центрів був звільнений Ворошиловград (тепер Луганськ) – 14 лютого 1943 р., а невдовзі – значна частина території Донецької і Харківської областей.

Намагаючись взяти реванш за поразку під Сталінградом, вермахт у липні 1943 р. почав небувалий за силою наступ на Курському напрямку. Курська битва (5 липня – 23 серпня 1943р.) була однією з вирішальних у Великій Вітчизняній і загалом у Другій світовій війні. У ході оборони, а потім і контрнаступу, радянські війська розгромили близько 30 дивізій, зокрема 7 танкових і моторизованих. І хоча втрати Червоної Армії значно перевищували втрати гітлерівців, перемога під Курськом закріпила корінний перелом у війні. Після неї вермахт уже неспроможний був успішно наступати.

У результаті контрнаступу під Курськом, який перейшов у загальний наступ, радянські війська вигнали ворога з Лівобережної України. Червона Армія 22 вересня завершила очищення від гітлерівців Донбасу. У другій половині вересня

того ж року радянські війська широким фронтом форсували Дніпро. Війська Першого Українського фронту під командуванням М. Ватутіна 6 листопада визволили Київ. За форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 2 438 бійцям і командирам, серед яких було 483 українця.

У листопаді 1943 р. Червона Армія визволила Житомир. Проте наприкінці листопада несподівано для радянських військ їх контратакували в районі Бердичів – Фастів німецькі танкові частини. Удар, метою якого було нове захоплення Києва, а отже і стратегічної ініціативи на фронті, був такий сильний, що довелося залишити Житомир, Коростень і Радомишль. Радянські війська зазнали великих втрат. Однак, відбивши контрнаступ, вони просунулися далі на Захід.

Напружені бої тривали на півдні республіки. За три місяці війська Другого і Третього Українських фронтів ліквідували запорозький плацдарм ворога. У жовтні 1943 р. були визволені Запоріжжя і Дніпропетровськ. Отже, 1943 рік став для українського народу роком остаточного визволення від загарбників.

Наприкінці грудня 1943 р. на 1400-кілометровій смузі від Полісся до Чорного моря розпочався загальний наступ радянських військ. У ньому взяли участь Перший Білоруський та Перший, Другий, Третій і Четвертий Українські фронти. На кінець січня 1944 р. війська Першого та Другого Українських фронтів просунулися далеко на Захід і оточили 10 дивізій ворога в районі Корсуня-Шевченківського. Червона Армія почала розгром цього угруповання, коли німецьке командування відхилило ультиматум про капітуляцію. 17 лютого 1944 р. воно перестало існувати. Фашисти втратили 55 тис. солдатів та офіцерів, а понад 18 тис. опинилися в полоні. Командуючий німецьким угрупованням загинув у бою.

Перемога під Корсунем-Шевченківським, яку народ назвав «Сталінградом на Дніпрі», відкрила шлях Червоній Армії на Правобережжя. У березні 1944 р. були визволені Проскурів, Чернівці, Тернопіль, Вінниця. На півдні у березні були звільнені Херсон, Миколаїв, 10 квітня штурмом здобуто Одесу, а 9 травня фашистів було вибито із Севастополя.

У середині липня 1944 р. розпочався наступ радянських військ на рава-руському і львівському напрямках проти групи армій «Північна Україна». Розвиваючи його, радянські війська оточили й розгромили в районі Брод 8 дивізій. Львів був визволений 27 липня.

На кінець серпня 1944 р. загарбників було вигнано майже з усієї Західної України. Із заволонням 8 жовтня 1944 р. населеним пунктом Лавочне Львівської області Україна стала вільною. Днем визволення України від фашистських загарбників вважається 28 жовтня, коли Червона Армія звільнила Закарпатську Україну.

У середині 1944 р. почався великий визвольний похід Радянської Армії. Разом з нею з боями йшли на Захід Військо Польське, чехословацький корпус, румунська дивізія, югославська бригада. У червня 1944 р. союзники у війні (держави – члени антигітлерівської коаліції) відкрили другий фронт. Вони висадили війська у Франції, і незабаром був визволений Париж. У січні 1945 р. Радянська Армія розпочала могутній наступ на фронті впродовж 1200 км. Над рейхстагом 1 травня 1945 р. замайорів прапор Перемоги. У штурмі Берліна взяли участь десятки тисяч воїнів-українців. До речі, саме в повітряному бою над містом збив 62-й ворожий літак тричі Герой Радянського Союзу І. Кожедуб. В історію 9 травня ввійшло як свято Перемоги.

Не применшуючи заслуг таких визначних полководців Великої Вітчизняної війни як Г. Жуков, О. Василевський, І. Конєв, К. Рокосовський, Л. Говоров, К. Мерецков, Ф. Толбухін і Р. Малиновський, можна з повним на те правом сказати: головними героями Вітчизняної війни були саме прості, звичайні й водночас великі люди, які витримали і винесли на собі неймовірний тягар.

Народ України також зробив у цю перемогу великий внесок. Він дав Збройним силам близько 7 млн воїнів. Кожен другий із них загинув на фронті, кожен другий з тих хто залишився живим, став інвалідом. Серед Героїв Радянського Союзу (а їх усього 11 633) – 2 072 українця. Серед них І. Кожедуб – тричі Герой, два Герої Радянського Союзу і водночас повні кавалери орденів Слави – українці І. Драченко і П. Дубина.

Український народ дав Збройним силам понад 300 полководців і воєначальників. Вісім фронтів, що діяли в період війни, очолювали маршали та генерали – українці за походженням: Й. Апанасенко, М. Кирпонос, С. Тимошенко, А. Єременко, І. Черняхівський, Р. Малиновський та ін. Особливо великим є внесок України у створення матеріально-технічної бази перемоги над Німеччиною.

На вирішальному етапі війни Україна, яка разом із Російською Федерацією та Білоруською РСР винесла на собі основний тягар боротьби проти нацистської агресії, здобула всесвітній авторитет.

6 Уроки війни та перемоги

1148 днів і ночей радянські люди в смертельній сутичці з фашистськими агресорами відстоювали свою незалежність і запобігли поневоленню інших народів. Капітуляція фашистської Німеччини і мілітаристської Японії – переконливе свідчення всесвітньо-історичної перемоги всього прогресивного людства над силами зла.

Одним із вирішальних факторів перемоги стало те, що у важкий час в один ряд стали ті, хто схилився перед Сталіним як перед рятівником, і ті, хто проклинав його як тирана. Перемога здобувалася єдиною напругою сил фронту й тилу.

Колосальні жертви понесло людство у вогні Другої світової війни. Безмірні виявилися втрати, понесені радянським народом. Тут не можна змішувати ціну війни й ціну перемоги. Ціна війни – близько 27 млн життів.

Відповідальність за них несуть гітлерівський фашизм і політичне керівництво СРСР, що не зуміло запобігти кровопролиттю. Хоча питання, як це можна було зробити, залишається відкритим. Що ж стосується ціни перемоги, то в неї входять витрати й утрати, понесені в активній боротьбі проти загарбників. Радянська Армія втратила в роки Великої Вітчизняної війни, включаючи й кампанію проти Японії, 8 млн 688 тис. чоловік, не враховуючи мирних жителів.

Головний урок подій більш ніж піввікової давнини полягає в тому, що на переломних етапах світової історії, в умовах, коли над людством нависає загроза загибелі, потрібна політична воля й рішучість народів, партій, лідерів піднятися вище миттєвих і егоїстичних інтересів, бути готовими до широких компромісів, щоб дійсно об'єднати зусилля в боротьбі з небезпекою, що насувається.

Відстоюючи державні, національні інтереси, кожен політичний лідер мусить враховувати й загальнолюдські інтереси. Досвід тих років свідчить, що боротьба за мир і за збереження демократичних цінностей реальна лише в органічному взаємозв'язку із захистом мільйонів життів і загальнолюдських цінностей, досягнень світової цивілізації. Саме навколо цих завдань можуть згуртуватися різні політичні й суспільні сили.

Найтрагічніший урок, котрий людство почерпнуло з того драматичного періоду, полягає в тому, що відсутність у 30-ті роки антигітлерівської коаліції полегшила Гітлерові шлях до розв'язання Другої світової війни, за яку світ поплатився більш ніж 50 млн людських життів, невимірним горем і стражданням цілих народів, небаченими руйнуваннями.

Однак у ході Другої світової війни відбулася важлива подія – створення антигітлерівської коаліції держав з протилежними соціально-економічними системами. Історичний досвід показує, що збіг завдань союзників – домогтися перемоги над найлютішим ворогом людства – привів до створення цього унікального об'єднання.

Факт створення уже в роки війни антигітлерівської коаліції свідчить, що загальнолюдські інтереси й цінності можуть і повинні стати пріоритетними в діяльності держав, суспільних сил і рухів.

Перемога в Другій світовій війні – це загальна мета і спільний капітал усіх держав і народів, що знайшли один одного в боротьбі проти сил агресії.

Війна показала здатність різних політичних сил і рухів Землі згуртуватися перед загальною метою, перед загальною смертельною небезпекою. Звідси випливає дуже важливий для сучасної політики висновок: якщо в жертву "великої політики"

приносяться загальнолюдські цінності, то світові катастрофи неминучі. Цей гіркий історичний урок повинен бути засвоєним. Особливо він є актуальним сьогодні, коли над людством нависла нова загроза – загроза міжнародного тероризму та агресії.

Роки війни – це і вічна пам'ять нашого серця, і нетлінні цінності нашого народу; це – незгасиме у віках ім'я Солдата-переможця; це – честь і слава ветеранам війни, творцям Перемоги; це – згадка про тих, хто не повернувся з поля бою. Отже, безсмертним постає в очах нових поколінь подвиг тих, хто здобув Перемогу.

Висновки

Одним з найважливіших історичних результатів перемоги над фашистською Німеччиною і її союзниками було завершення об'єднання українських земель. Уперше за багато сторіч фактично всі українські землі опинилися в складі Української РСР – складової частини Радянського Союзу. Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія визнали нові політичні реалії, підтвердивши в міжнародних актах згоду на зміну своїх кордонів із Радянським Союзом.

Україна вперше офіційно увійшла в світове співтовариство, що було засвідчено рішенням міжнародних конференцій держав антигітлерівської коаліції в Ялті й Потсдамі, її участю в заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями.

Перемога над нацистською Німеччиною незважаючи на величезні людські жертви та матеріальні збитки породила в українському народі сподівання на майбутнє поліпшення життя. З відновленням радянської влади закінчився період невизначеності для населення, яке під час війни перебувало на окупованій території. Очікування українців на соціально-політичні зміни, демократизацію суспільного життя, ліквідацію колгоспної системи, «пом'якшення» ідеологічного режиму не справилися. Жорстокі репресії очікували значну частину тих, хто перебував на окупованій території та майже всіх військовополонених.

З січня 1944 р. з Західної України була розпочата депортація осіб, підозрюваних у зв'язках з організаціями українських націоналістів. Загалом цей період став відчутним для західноукраїнських земель, які, об'єднавшись нарешті в одне ціле, опинились водночас відгородженими від звичайної для них європейської політичної та культурної традиції. Незважаючи на це, регіон отримав поштовх для модернізації та розвитку всіх сфер життя.

Український народ в роки Другої світової війни виявив неабиякі потуги в боротьбі з фашизмом, у намаганні вибороти свою державність. Розчленованість українських земель між різними державами, участь українців у їх збройних формуваннях, вимушеність воювати один проти одного ще раз підкреслювали трагізм народу без власної держави.

Питання для самоконтролю

1 Охарактеризуйте геополітичну ситуацію напередодні Другої світової війни.

2 Які територіальні зміни відбулися в Україні на початку Другої світової війни?

3 Наскільки адекватними були сподівання лідерів ОУН на відродження Української державності за допомогою Німеччини?

4 Що являв собою рух опору німецько-фашистським загарбникам?

5 Коли і де в умовах війни було проголошено самостійну українську державу?

6 Які були програмні цілі ОУН на початку Другої світової війни?

7 Розкрийте причини стратегічних поразок Червоної Армії у 1941 році.

8 Назвіть основні воєнні операції літньо-осінньої кампанії 1941 р. на території України. Визначте їх загальностратегічне значення.

9 Основні форми боротьби партизан з фашистськими загарбниками.

- 10 Яка історична оцінка ОУН - УПА в роки війни?
- 11 Охарактеризуйте внесок українського народу в розгром нацистської Німеччини.
- 12 Охарактеризуйте головні політичні та соціально-економічні наслідки Другої світової війни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Бар М., Зеленоокий А. Війна втрачених надій: Український самостійний рух у 1932-1945 рр. // УІЖ. – 1992. – №6.
- 2 Борець Ю. У вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941-1948). – К., 1993.
- 3 Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність. – 1992. – №7.
- 4 Історія України: нове бачення: 2 т. /Під заг. ред. В.А.Смоля. – К.: Україна, 1996.
- 5 Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.
- 6 Коваль В.С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» // УІЖ. – 1996. – №3.
- 7 Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» // УІЖ. – 1993. – №11-12.
- 8 Коваль М.В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941-1945) // УІЖ. – 1991. – №3.
- 9 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
- 10 Маркус В. Приєднання Закарпатської України 1941-1945. – К., 1992.
- 11 Мірчук П. Українська повстанська армія 1942-1952. – Львів, 1991.
- 12 Місило Є. Операція «Вісла». – Львів, 1994.
- 13 Наджафаров Д.Г. Советско-германский пакт 1939 года: переосмысление подходов к его оценке // Вопросы истории. – 1999. – № 1.
- 14 Ржешевский О.А. Война и дипломатия. – М., 1997.
- 15 Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991.

М.Ф. Дмитроченко, В.М. Щербак
УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1939-1945)

Конспект лекції
з дисципліни
„ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

Відповідальний за випуск Щербак В.М.

Редактор Маренкова О.В.

Підписано до друку 21.05.07 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,0. Обл.-вид.арк. 2,25.

Замовлення № Тираж 300. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від 12.06.2007 р.
Друкарня УкрДАЗТу,
61050 , Харків - 50, пл. Фейєрбаха, 7